

PSYCHOANALYSE EN MARXISME: DE EERSTE VERZOENINGSPOGINGEN*

René Görtzen**

'In der Disparatheit von Psychoanalyse und historischem Materialismus kommt die Wahrheit über die vergesellschafteten Individuen als gebrochene, als Widerspruch zum Ausdruck', of: 'Das Wahre ist das Ganze' (Hegel).

Ever since 1968 we are confronted with several attempts at reconciling psychoanalysis and Marxism (Jürgen Habermas, Alfred Lorenzer, Helmut Dahmer, etc.). However, neither these thinkers, nor the critical theoreticians of the Frankfurt School (Horkheimer, Adorno, Marcuse and Fromm), who also tried to introduce psychoanalysis into neomarxist theory, raised these questions for the first time. The birthright of the attempt to combine both sciences is held by Wilhelm Reich, Siegfried Bernfeld and Otto Fenichel. These left-Freudians or marxist-psychoanalysts tried (already in the twenties) to reconcile Freud and Marx on the principle, that both sciences have a dialectic-materialistic basis in common. Their attempts are the central theme of this article. In addition, it is showed that they were criticized by the orthodox psychoanalysts of the Vienna Circle on the one hand and the orthodox communist-marxists (e.g. Sapir) on the other hand. The article ends with a recital of the reasons for their abortive attempt and a review of the way in which their thinking (especially that of Reich) was received by the representatives (mentioned above) of the Frankfurt School.

Ondanks het feit dat Freud meerdere malen heeft opgemerkt dat de psychoanalyse en het in het communisme geconcretiseerde marxisme nooit met elkaar zullen stroken, zijn er toch van diverse zijden pogingen ondernomen om psychoanalyse en marxisme met elkaar te combineren. Eén van de pijlers waarop deze verzoeningspogingen berusten is de kenschetsing van beide wetenschappen als elkaar aanvullende benaderingen. In het onderzoek naar de mens, de maatschappij en hun onderlinge wisselwerking komt die complementariteit duidelijk naar voren. Freud's benadering ligt daarbij in de libidineuze organisatie van het individu; subjectieve factoren als de driften vormen de aanzet tot het menselijk handelen. De marxistische werkelijkheid daarentegen bestaat uit de socio-economische structuur van de samenleving; hier geen subjectieve factoren, maar het centraal stellen van de objectief voorhanden zijnde maatschappelijke situatie. Reducerend zou kunnen worden gesteld dat,

* Dit artikel ontstond tijdens een door de Nederlandse organisatie voor zuiver-wetenschappelijk onderzoek gefinancierd studieverblijf te Frankfurt am Main.

** Lomanstraat 45, Amsterdam.

1. H. Dahmer, *Libido und Gesellschaft*, p. 259.

terwijl Freud meer oog heeft voor de mens als onderworpen aan psycho-biologische wetten, Marx meer de maatschappelijke determinanten van het menselijk gedrag benadrukt.

Een goed voorbeeld om het verschil in benadering en daarmee het complementaire karakter zichtbaar te maken vormt hun uiteenlopende visie op de menselijke emancipatie. De emancipatorische bevrijding van de mens tot mondigheid dient zich volgens Marx op maatschappelijk niveau te voltrekken. Opheffing van de klassen-tegenstellingen en de religie als 'opium van het volk' vormen er de eerste voorwaarden van. Freud brengt de emancipatie, overigens een begrip dat hij zelf nauwelijks gebruikte, slechts indirect in samenhang met de socio-economische verhoudingen. Het emancipatorische proces ligt voor hem meer in de bevrijding van die psycho-biologische boeien die een vrije zelfverwerkelijking verhinderen. Daarbij denkt hij vooral aan de gevaarlijke belemmering van de drift (bevrediging) zoals die tot stand komt door de opbouw van een rigoureuze, zelf niet meer bekritiseerd Ueber-Ich van de geïnternaliseerde moraal en taboevoorschriften. Voor de emancipatie van de mens is dan ook nodig een krachtiger ik, dat – geleid door het realiteitsprincipe – het conflict tussen Ueber-Ich en Es bewust in eigen hand neemt.

Toch is deze, aan de hand van dit enkel voorbeeld geïllustreerde verscheidenheid niet in staat de nog fundamentele gelijkheid te verhullen: de denkrichting van beide paradigmatische denkers wordt gedragen door het Verlichtingsideaal dat de mens door een vrijheidsstreven de mogelijkheid dient te verkrijgen zijn eigen geschiedenis te scheppen, los van onbekende, onbewuste of buiten hem zelf liggende krachten. Het Verlichtingsideaal streeft naar 'een onttovering van de wereld', d.w.z. een opheffing van mythen en het ten val brengen van inbeelding op grond van kennis.² Dit door het kantiaans *sapere aude* gedragen emancipatorisch program proberen beide denkers op de hun eigen specifieke wijze in de praktische leefwereld te verwezenlijken. Tegen deze achtergrond verliest Freud's categoriale affirmatie van de bestaande maatschappelijke produktiemiddelen en -verhoudingen aan belang. Belangrijker is dat zowel de psychoanalyse als het marxisme de maatschappelijk geconstitueerde menselijke pseudo-natuur kritiseren.³ Daarbij streeft de ene richting via zelfreflectie naar een ontdekking en opheffing van pseudo-apriori's, van onbewust gemotiveerde waarnemingsinperkingen en dwanghandelingen⁴; m.a.w., hier worden de resultaten van een systematisch verstoorde individuele psychische ontwikkeling welke zich voordoen als behoorden zij tot de menselijke 'essentie', als pseudo-natuur onmaskerd en wordt getracht het individuele bewustzijn zover te brengen dat het zijn 'verloren' deel weer terugwint, d.w.z. als een deel van zijn vervreemde zelf (h)erkent en zich ermee identificeert.⁵ Bij de andere richting, het marxisme, zien we op maatschappelijk niveau een overeenkomstige poging, daar het de resultaten van een met het kapitalisme verbonden verdingelijgings- en vervreem-

2. Th. W. Adorno, M. Horkheimer, *Dialektik der Aufklärung*, p. 13.

3. H. Dahmer, *Libido und Gesellschaft*, p. 121.

4. J. Habermas, *Erkenntnis und Interesse*, p. 380.

5. A.w., p. 288.

dingsproces via een kritiek van de politieke economie kritiseert en daarmee het individu in de gelegenheid stelt zich zijn partieel vervreemde ik weer toe te eigenen. Psychoanalyse en marxisme bezitten een gemeenschappelijk doel dat op divergente wijze wordt benaderd en juist daarom dienen zij, elkaar kritisch corrigerend, te coëxisteren.⁶ Met deze coëxistentie wordt geen versmelting beider wetenschappen beoogd; bedoeld is een kritische samenvoeging, welke verder gaat dan een loutere complementariteitsduiding, daar zij van meet af aan de mogelijkheid tot onderlinge kritiek inbouwt. Tegelijkertijd maakt een dergelijke kritische combinatie duidelijk, dat iedere poging om psychoanalyse en marxisme als volkomen onvereenigbare wetenschappen te beschouwen, zij het op antropologische, geschiedfilosofische of andere gronden, zich schuldig maakt aan een opsplitsing van een totaal gegeven werkelijkheid, waarin individu en maatschappij zich niet meer dialectisch doch als een dualistische eenheid ontwikkelen, of, zoals Adorno zegt: 'Die Trennung von Gesellschaft und Psyche ist falsches Bewusstsein; sie verewigt kategorial die Entzweiung des lebendigen Subjekts und der über den Subjekten waltenden und doch von ihnen herrührenden Objektivität.'⁷

Nu zijn er de afgelopen jaren van verschillende zijden pogingen gedaan de psychoanalyse met het marxisme te confronteren c.q. te verzoenen, m.n. door Jürgen Habermas, Alfred Lorenzer, Helmut Dahmer, Klaus Horn, Lucien Sève, etc. Of-schoon zij de verhouding tussen beide wetenschappen op een geheel nieuwe en ook omvattendere wijze problematiseren, komt niet aan hen de eer en verdienste toe, dit onderwerp voor het eerst te hebben gethematiserd. Het waren de zgn. links-freudianen of marxistische psychoanalytici van de jaren twintig en begin dertig, die voor het eerst een, zij het deels mislukte poging hebben gedaan beide wetenschappen te combineren en de jegens elkaar bestaande orthodoxie te doorbreken.

Links-freudianen versus communisme

De discussie over de politieke en maatschappelijke betekenis van de psychoanalyse vindt haar eerste *hoogtepunt* in de twintiger jaren. Het strijdtoneel wordt gevormd door de sovjet-communistische theoretici als W. Jurinetz, I. Sapir en A. Stoljarov enerzijds en de marxistische psychoanalytici als W. Reich, S. Bernfeld, O. Fenichel en E. Fromm anderzijds. Eerst enige jaren later zal de Freud-receptie van de 'Frankfurter Schule' via haar belangrijkste vertegenwoordigers: Horkheimer, Fromm, Adorno en Marcuse de heersende controverses gaan beheersen en de Freud-Marx-verhouding op een andere wijze in discussie brengen.

In de periode vóór 1914 bestaat er nog een 'enorme distantie' tussen de marxistische maatschappijtheorie en Freud's leer. Met name teksten van Trotski (1906) en Max Adler (1908) getuigen, hoezeer het belang en de waarde van de psychologie

6. H. Dahmer, *Libido und Gesellschaft*, p. 260.

7. Th. W. Adorno, *Zum Verhältnis von Soziologie und Psychologie*, p. 13.

wordt onderschat.⁸ Eerst ná de eerste wereldoorlog neemt in Sovjet-Rusland de interesse in en zelfs de sympathie voor de psychoanalyse toe, alhoewel de communistische pers nog blijft spreken van 'das freudistische Verderbnis' en Freud's theorie aan bijv. Lenin, Boekarin, Rosa Luxemburg en Karl Korsch zo goed als onbekend is gebleven. Toch worden Freud's werken in het Russisch vertaald, kon Sándor Ferenczi tot hoogleraar aan de universiteit van Boedapest worden benoemd en vond de psychoanalyse door het werk van Vera Schmidt tussen 1921 en 1923 een praktische toepassing op het opvoedingsgebeuren te Moskou.⁹

De opkomst van Stalin, 'waardoor het communistisch marxisme degenererde tot stalinisme en imperialisme' (Reich), maakt helaas een einde aan deze periode van tolerantie t.a.v. de psychoanalyse, overigens tot ongenoegen van Trotski, die na een zevenjarig verblijf in Wenen (1907-1914) zijn vroegere stellingname ten aanzien van het belang van psychische fenomenen had herzien. Gedreven door een vrees voor haar cultuurkritische-subversieve potentie wordt de psychoanalyse onder verwijzing naar de reflextheorie van Pavlov, als een 'gerestaureerd idealisme' (Jurinetz) en 'produkt van burgerlijke decadentie' afgewezen.¹⁰ Uiteraard beperkte de stalinistische orthodoxie zich niet tot een Freudkritiek, ook de freudo-marxisten moesten het ontgelden. Zo richt Jurinetz, voor wie de psychoanalyse een eclectische en idealistisch-spiritualistische doctrine vormt, zich tegen Reich en Bernfeld door het dialectisch¹¹ en materialistisch¹² karakter van de psychoanalyse te ontkennen en haar ideologiekritische potentie ad absurdum te voeren. Stoljarov gaat nog verder door Freud's psychologie op grond van haar ultra-individualistisch karakter, als 'anti-sociaal' te duiden. Zij werkt volgens hem slechts met subjectief-psychisch materiaal; met het materialisme of marxisme heeft zij derhalve niets gemeen.¹³ Bovendien zo vervolgt Stoljarov, verheelt zij de betekenis van de klassenstrijd. De anti-proletarische aard van haar ideologie wordt niet alleen zichtbaar in het algemeen idealistisch karakter van haar methode en systeem, maar tevens in allerlei details, zoals de overschatting van het belang van het lustprincipe, het decadente fatalisme van de doodsdrijf, Freud's pessimisme en scepticisme met betrekking tot mens en wetenschap, etc.¹⁴

8. H. Dahmer, *Libido und Gesellschaft*, p. 267-270.

9. A.w., p. 277.

10. De sovjet-marxistische discussie over de verhouding van het marxisme met de psychoanalyse vond vooral plaats in het tijdschrift 'Unter dem Banner des Marxismus' (opgericht in 1922; vanaf 1925 verscheen er ook een Duitstalige uitgave bij de Verlag für Literatur und Politik, Berlin), waaraan naast Reich, Sapir en Jurinetz ook Thalheimer (*Die Auflösung des Austromarxismus*, 1925, Band I) en Deborin (*Ein neuer Feldzug gegen den Marxismus*, 1926, Band II) hun medewerking verleenden.

11. W. Jurinetz, *Psychoanalyse und Marxismus*, p. 102f. De dialectiek wordt door Freud enkel als een geschikt middel gebruikt, dat hem volgens Jurinetz 'da heraushelfen soll, wo kein klarer Gedanke, keine überzeugenden Argumenten vorhanden sind'.

12. A.w., p. 71 '... man braucht nicht tief zu graben, um sich zu überzeugen, dass Freud kein Materialist ist'.

13. A. Stoljarov, *Der Freudismus und die 'Freudo-Marxisten'*, p. 302.

14. A.w., p. 308.

De meest gematigde kritiek van communistische zijde is afkomstig van I. Sapir. Op meerdere punten geeft hij zelfs blijk van een 'gedistantieerde interesse' (Sandkühler), doch een synthese met het marxisme ligt volgens hem boven de horizon van de mogelijkheden der psychoanalyse. Zelfs de poging van Reich 'den Freudismus in dialectische Gewänder zu hüllen'¹⁵, kan niet verbergen, dat de psychoanalyse geen dialectische en consequent doorgevoerd materialistische wetenschap is. Op grond hiervan, maar ook met het oog op Freud's (en Reich's) biologisering van de menselijke persoonlijkheid en zijn verwaarlozing van de sociale componenten van het bestaan en de economische basis van de psychische activiteit, komt Sapir tot de conclusie, dat de kloof tussen het marxisme en de psychoanalyse onoverbrugbaar is. We zullen nu de hoofdschotel van dit artikel – de verzoeningspogingen van resp. Reich, Bernfeld en Fenichel – serveren en daarbij m.n. de eenzijdigheid en ontoereikendheid van de orthodox-marxistische kritiek 'proeven'.

Wilhelm Reich

Wilhelm Reich (1897-1957), aanvankelijk een veelbelovend lid van de Psychoanalytische Vereniging te Wenen, werd sinds 1930 steeds meer door deze beweging geïsoleerd, o.m. door zijn activiteiten in socialistische en communistische groepen te Wenen en zijn groeiende belangstelling voor het werk van Marx en Engels. In 1934 volgde zelfs zijn officiële uitstoting. Met Reich's positie binnen het communistisch-marxistische kamp liep het niet veel anders: in 1932 wordt hij uit de KPD verwijderd. De kloof tussen Reich's seksuele economie en het vulgair economisme leidde zelfs tot een door socialistische organisaties uitgevaardigd verbod van zijn geschriften; tussen 1934 en 1937 werden al zijn geschriften in de Sovjet-Unie verboden. We zien dat in een korte tijdperiode het denken van Reich inderdaad, zoals M. Schneider opmerkt, 'zwischen der "Skylia" der stalinistischen und der "Charybdis" der freudianischen Orthodoxie schliesslich zermalmt wurde'.¹⁶ Geleidelijk aan gaat Reich dan zijn pogingen, de psychoanalyse in het systeem van het dialectisch materialisme in te bouwen, opgeven. Daarvoor in de plaats dient zich een mystiek aandoende biofysica aan, de zgn. orgonomie en vegotherapie, etc. Onze aandacht geldt hier echter de gronden en de wijze waarop Reich de psychoanalyse aan het marxisme trachtte te koppelen.

De door orthodox marxistische theoretici geuite kritiek op de psychoanalyse is volgens Reich op een tweetal punten correct. Op de eerste plaats is het juist dat de psychoanalyse als 'een psychologische methode, die met natuurwetenschappelijke middelen het zielsleven als een bijzonder gebied van de natuur tracht te beschrijven en te verklaren'¹⁷, geen wereldbeschouwing is of kan zijn. Derhalve kan zij de

15. I. Sapir, *Freudismus, Soziologie, Psychologie. Zu dem Aufsatz von Wilhelm Reich 'Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse'*, p. 189.

16. M. Schneider, *Neurose und Klassenkampf*, p. 67.

17. Wilhelm Reich, *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse*, p. 4.

disparate materialistische geschiedopvatting dan ook niet vervangen of aanvullen. Ook terecht is de constatering van de sovjet-communistische denkers, dat de psychoanalyse zich niet leent voor analyses van het klassenbewustzijn of voor problemen die tot de maatschappijleer behoren: stakingen, massabewegingen, politieke kwesties, etc. Het eigenlijke object van de psychoanalyse wordt volgens Reich gevormd door de vermaatschappelijkte *individuele* mens. Dat betekent dat zij de marxistische maatschappijleer niet kan vervangen of dat zij in staat moet worden geacht zelf zo'n leer te ontwikkelen.¹⁸

Op basis van deze twee punten van kritiek is het volgens Reich echter nog niet mogelijk de psychoanalyse af te zweren. Ook al is het onderzoeksobject van psychoanalyse en marxisme fundamenteel verschillend en verdraagt het marxisme als 'wereldbeschouwelijke praxis van het proletariaat' zich slecht met Freud's psychologie, als wetenschap echter met hun gerichtheid op resp. de zielkundige en maatschappelijke verschijnselen -- hebben zij elkaar veel te bieden. In dit opzicht kunnen ze dan ook heel goed als elkaars hulpwetenschap optreden. De mogelijkheidsvoorwaarde van deze onderlinge dienstbaarheid vindt Reich vooral in de gemeenschappelijk dialectisch-materialistische aard beider wetenschappen.

In zijn bewijsvoering van het materialistisch karakter van de psychoanalyse fulmineert hij heftig tegen de idealistische duiding van Jurinetz. De psychoanalytische wetenschap kent weliswaar idealistische momenten, belangrijker is dat haar grondstructuur materialistisch is.¹⁹ Zo zijn het Es, Ich en Ueber-Ich volgens Reich geen metafysische constructies, maar komen ze tot stand op grond van inwerkingen van de reële buitenwereld. Haar materialistisch karakter blijkt ook uit bijv. de moraal, welke in de psychoanalyse wordt teruggevoerd op belevingen, op de drift tot zelfbehoud en de angst voor straf. Alle 'hogere' functies grijpen zo terug op een of ander biologisch substraat; de menselijke psyche is in laatste instantie niets anders dan een materiële kracht, aldus Reich.

Maar behalve materialistisch is de psychoanalyse ook dialectisch van aard.²⁰ Het dialectische in het zielsleven komt o.m. tot uitdrukking in de ontwikkeling van de symptoomvorming in de neurose, de spanning-ontspanning-verhouding zoals die o.a. optreedt in de seksuele drift, de tegenstelling tussen bewust-onbewust, Es en Ich, liefde en haat, etc. Vooral op grond van zijn dialectische visie op mens en werkelijkheid kritiseert Reich Freud's drifttheorie, daar deze hiermee, door plaatsing van de seksuele drift tegenover de doodsdrijf, in het menselijk zielsleven een dualisme heeft geïntroduceerd. Freud dacht, aldus Reich, dat beide driften konden worden beschouwd als twee zuilen, die weggezonden in het fundament -- niet onderaan doch enkel ergens bovenaan, in het psychisch apparaat, met elkaar op een gecompliceerde wijze verbonden. Wat het bestaan van de seksuele drift betreft, dit wordt door Reich, na enkele inhoudelijke correcties te hebben aangebracht, beves-

18. A. w., p. 4 en p. 30ff. Zie ook zijn *Zur Anwendung der Psychoanalyse in der Geschichtsforschung*, p. 37-40.

19. A. w., p. 6-17.

20. A. w., p. 17-30.

tigd. Echter, het bestaan van een biologisch gegeven doodsdrijf, een wil om te sterven, steunt volgens hem op geen enkele klinische ervaring. Waar Freud met het doodsbegrip op doelde, zijn in feite fenomenen die reeds beschreven zijn door de theorie van het orgasme. Het gaat hier nl. om een verlangen van het organisme naar opheffing of vermindering van spanningen. Terwijl Freud de spanning aan de levensdrijf en de ontspanning aan de doodsdrijf toeschrijft, waardoor hij beide functies mechanistisch van elkaar scheidt, ziet Reich het proces van spanning en ontspanning als een wezenlijke eenheid bij een gelijktijdige tegenstelling. In tegenstelling tot Freud benadrukt hij dus het op elkaar inwerken van spanning en ontspanning bij de driftfunctie, m.a.w. er is sprake van een typisch dialectisch proces: hoe hoger de spanning, des te sterker de behoefte aan ontspanning.²¹

Op grond van dit dialectisch-materialistisch karakter van de psychoanalyse is volgens Reich acceptatie door het marxisme mogelijk. Die aanvaarding is bovendien noodzakelijk, daar het economisch proces (Marx) zonder de menselijke handelende driftstructuur (Freud) ondenkbaar is, maar ook het omgekeerde, het menselijk voelen, denken en handelen zonder economische grondslag en resultaten. Dat aan deze onderlinge wisselwerking niet te ontkomen is, maakt hij duidelijk aan de hand van de aard van de driften -- welke geen abstracte biologische gegevens zijn -- en het onbewuste. De driften ontstaan, wijzigen zich en vergaan; een aangeboren driftstructuur bestaat niet.²² Door deze uitspraak komt Reich de eer toe voor het eerst te hebben gewezen op de noodzaak de freudiaanse drifttheorie te historiseren, hetgeen pas later door Marcuse in zijn *Eros and Civilisation* nader zal worden uitgewerkt. Een soortgelijke dialectiek als bij de driften vinden we volgens Reich ook in het onbewuste, dat 'zowel kwalitatief als kwantitatief door de cultuur wordt bepaald' en op zijn beurt weer invloed uitoefent op de culturele ontwikkeling.²³

Reich concretiseert zijn integratiepoging van psychoanalyse en marxisme door Freud's wetenschap een niet onbelangrijke maatschappelijke betekenis toe te kennen: 'die soziologische und kulturpolitische Bedeutung der Psychoanalyse kann ... aus dieser Welt nicht eliminiert werden'²⁴, want, zoals het marxisme sociologisch de uitdrukking van bewustwording van economische wetten is -- van de uitbuiting van een meerderheid door een minderheid -- is de psychoanalyse de uitdrukking van de bewustwording van de maatschappelijk onderdrukte seksualiteit. Er is enkel sprake van een verschil in onderzoeksobject, waarbij bovendien de seksuele onder-

21. Wilhelm Reich, *Der Dialektische Materialismus in der Lebensforschung*, p. 138-139.

22. Wilhelm Reich, *Die sexuelle Revolution*. Vorwort zur 2. Auflage (1936), p. 25. Cf. Wilhelm Reich *über Sigmund Freud*, p. 73, waar Reich opmerkt, dat alles wat Freud met het begrip doodsdrijf samenvatte, in werkelijkheid niet biologisch bepaald, maar een kunstmatig produkt van de cultuur is. In deze ontkenning van een aangeboren driftstructuur wist Reich zich gesteund door onderzoekingen van Malinowski (*Sex and Repression in a Savage Society*, 1972), waaruit bleek, dat de uitingsvormen van seksualiteit door sociale en maatschappelijke factoren worden bepaald. St. Andersson, *Freud, Reich en de verdrongen seksualiteit*, p. 31-32.

23. W. Reich, *Die sexuelle Revolution*, p. 49.

24. Wilhelm Reich *über Freud*, p. 101.

drukking, historisch benaderd, ouder is dan de uitbuiting van de ene klasse door de andere en zij ook niet gebonden is aan één bepaalde klasse, maar een de klassen overkoepelend karakter draagt.

Men zou kunnen zeggen dat Freud en Marx voor Reich in feite de handlangers zijn voor zijn seksuele economie: de psychoanalytische theorie en praxis vormen het middel tot opheffing van de seksuele onderdrukking, terwijl de daarvoor benodigde economische omwenteling kan worden geleverd door de communistische beweging.²⁵ Zo stelt hij dat zijn seksuele economie als 'de dialectisch-materialistische leer van de seksualiteit en haar grondwetten', 'den Marxismus zum Vater und die Psychoanalyse zur Mutter' heeft.²⁶ Ook hier zijn beide wetenschappen op elkaar aangewezen, daar Freud weliswaar de betekenis inzag van de seksuele gezondheid, maar er niet de voorwaarden tot realisatie van wilde scheppen door bepaalde instituties aan te grijpen, welke belemmerend werken. Reich denkt daarbij vooral aan het gezin ('de autoritaire ideologiefabriek') en het huwelijk met zijn dwangmoraal (cf. Van Dooren).

Wat de toepassingsmogelijkheden van de psychoanalyse betreft is Reich in tegenstelling tot bijv. Bernfeld en de latere vertegenwoordigers der kritische theorie van mening dat de psychoanalyse eerst ná de sociale revolutie vruchtbaar kan worden toegepast.²⁷ In de burgerlijke samenleving kan zij slechts in een burgerlijke zin werkzaam zijn. Reich geeft hiermee te kennen dat een realisatie van de marxistische idealen, zoals de opheffing van de bestaande eigendoms- en productieverhoudingen, vooraf dient te gaan aan een werkelijk vruchtdragende toepassing van de psychoanalyse. Op andere plaatsen in zijn werk noemt hij echter niet het marxisme maar de psychoanalyse de basis van waaruit de maatschappelijke verandering – nauwkeuriger: de seksuele bevrijding – zich dient te voltrekken, daar zonder een bewuste wil tot bevrijding immers geen sociaal-economische revolutie in marxistische zin mogelijk is. De hieruit sprekende ambivalente houding van Reich weerspiegelt in feite het dilemma van het hele freudo-marxisme, nl. dat men het primaat gaf aan het bevrijdingspotentieel van het marxisme óf de psychoanalyse en dus niet in staat is geweest tot een de disjunctie vervangende (zelf)kritische conjunctie beider wetenschappen; (zie ook de 'uitleiding' van dit artikel). Wel geeft Reich aan dat de psychoanalyse in haar optreden zich steeds bewust dient te zijn van haar plaats ten opzichte van het marxisme. Als een (natuurwetenschappelijke) psychologie vormt zij voor de marxistische maatschappijleer in die gevallen een hulpwetenschap, waarin 'het menselijk gedrag niet "rationeel", d.w.z. niet conform het objectief bepaalde klasseninteresse, maar ideologisch-seksueel-psychologisch gebroken, dus "irratio-

25. W. Burian, *Psychoanalyse und Marxismus* p. 83.

26. W. Reich, *Ueberblick über das Forschungsgebiet der Sexualökonomie*, p. 13. Reich voegt hieraan toe, dat 'ein Kind (dus zijn seksuele economie, R.G.) aber mehr (ist) als eine einfache Addition der beiden Eltern es ist ein neues Lebewesen und will als solches betrachtet werden'. Duidelijk blijkt hieruit Reich's toenemende onafhankelijke opstelling t.a.v. de psychoanalyse en het marxisme.

27. W. Reich, *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse*, p. 32.

neel", is'.²⁸ We zien hier dat het kader van de psychoanalyse voor Reich uitsluitend van psychologische aard is; culturele en maatschappelijke vraagstukken vallen buiten haar competentie. Zo is het wel mogelijk met behulp van de psychoanalyse het stakingsgedrag van arbeiders te begrijpen, echter niet de staking zelf. Het zielsleven van de massa komt bij Reich slechts voor een psychologische beschouwing in aanmerking voorzover het individuele fenomenen betreft – bijv. het probleem van de leider – of gaat om bepaalde verschijningsvormen van de massaziel die zich uit de ervaringen en gedragingen van het afzonderlijk individu laten verklaren, bijv. angst, gehoorzaamheid, etc.

Met deze visie keert hij zich vooral tegen Fromm, die wel toepassingsmogelijkheden van de psychoanalyse op sociologische en maatschappelijke problemen en vraagstukken ziet. Immers, aldus Reich, de onderzoeksmethode die men hanteert hangt niet in de lucht, maar wordt in haar bijzondere aard bepaald door het object waarop het wordt aangewend.²⁹ Dat betekent dat de binnen het psychologisch kader gebruikte dialectisch-materialistische methode niet kan worden toegepast op sociologische vragen of maatschappelijke toedrachten. Wie beweert, zo radicaliseert hij zijn standpunt, dat sociologische vragen adequaat zijn op te lossen met de psychoanalytische methode, doet in feite afstand van de weerleggingsgrond van uitspraken als dat het kapitalisme te verklaren is door middel van bijv. de methode van de chemische analyse. Met deze verenging van het psychoanalytisch toepassingsgebied breekt Fromm als eerste, zonder daarbij overigens, zoals Reich voorspelde, 'in metafysisch, psychologiserend en reactionair vaarwater te geraken'.³⁰

Siegfried Bernfeld

Siegfried Bernfeld (1892-1953) groeide op in het destijds door de psychoanalyse beheerste Wenen. Zijn pedagogische belangstelling bracht hem al vroeg in contact met Gustav Wyneken (1875-1964), van wie hij – met Walter Benjamin – als een der belangrijkste (joodse) leerlingen geldt. Aan zijn pedagogische activiteiten – zo stichtte hij het zgn. 'Academische Comité voor Schoolhervorming' (ACS), voerde vele pedagogische experimenten door, m.n. het beroemde 'Baumgarten'-project, etc.

28. H. Dahmer, *Wilhelm Reich – Seine Stellung zu Freud und Marx* p. 86. Zo stelt Reich m.b.t. de betekenis van de psychoanalyse voor het klassenbewustzijn, dat 'die positiven Elementen und Triebkräfte des Klassenbewusstseins nicht psychoanalytisch deutbar, dagegen die Hemmungen seiner Entwicklung nur psychologisch zu verstehen sind, weil sie irrationalen Quellen entstammen'. W. Reich, *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse*, p. 40 (cursief R.G.). Zie ook p. 46-47, 'Je rationaler das Verhalten, desto enger ist das Aufgabengebiet der Psychologie des Unbewussten; je irrationaler, desto weiter, desto mehr bedarf die Soziologie der Hilfe der Psychologie' (cursief R.G.). Uitspraken betreffende rationele gedragingen zijn dus voor Reich sociologisch, terwijl irrationele gedragingen binnen het bereik der psychologie vallen.

29. Wilhelm Reich, *Zur Anwendung der Psychoanalyse in der Geschichtsforschung*, p. 43.

30. A.w., p. 47.

– komt een einde door het opkomend fascisme. Evenals de meeste leden van de Frankfurter Schule wijkt Bernfeld in 1933 via Wenen en Zuid-Frankrijk uit naar de Verenigde Staten (San Francisco), waar hij zich meer op psychoanalytische vraagstukken gaat richten. Zonder een medische opleiding te hebben gevolgd publiceert hij dan belangrijke psychoanalytische bijdragen, op grond waarvan hij weleens, met Erick H. Erickson en Erich Fromm, wordt gerekend tot de 'freudianen van de tweede generatie'.

Tot aan zijn exil wordt het werk van Bernfeld gedragen door de idee van een nieuwe (school)opvoeding. Bij de daartoe benodigde transformatie van de burgerlijke opvoeding zijn de psychoanalyse en het marxisme onmisbaar. Daar de herstructurering van de school in socialistische zin niet mogelijk is zolang het hele onderwijssysteem op burgerlijke principes berust, denkt hij marxistisch: alleen een proletarische revolutie is in staat levenskansen te scheppen voor zijn radicaal anti-autoritaire opvoedingsidealen. Op gelijke gronden baseren zich zijn pogingen om de schooljeugd aan te sluiten bij de georganiseerde arbeidersbewegingen van die tijd. Zijn interesse in de psychoanalyse ontstaat door de strijd van veel jeugdigen tegen de seksuele abstinentie. In hun streven naar legitimatie en proclamatie van een volledige promiscuïteit kwamen allerlei psychologisch diep verankerde barrières aan het licht, waardoor hun revolutionaire ideeën niet of nauwelijks in de praktijk konden worden gerealiseerd. Voor een bewustwording en opheffing van deze voornamelijk traditioneel en maatschappelijk hepaalde zedelijke belemmeringen is de psychoanalyse de aangewezen weg, aldus Bernfeld.³¹

Samenvattend zou men kunnen stellen dat de basis van Bernfeld's belangstelling voor de psychoanalyse en het marxisme wordt gevormd door hun gemeenschappelijk dynamisch-revolutionaire karakter met zijn bedreigende uitwerking op de burgerlijke cultuur. Deze gemeenschappelijk vooruitstrevende aard wil hij in dienst stellen van de verwezenlijking van nieuwe, anti-autoritaire opvoedingsidealen welke fundamenteel dienen te breken met die van het burgerlijke opvoedingsklimaat. Hiermee is de eerste (pedagogisch-praktische) grond gegeven, waarop Bernfeld de 'identiteit' van beide wetenschappen tracht aan te tonen. Zijn verzoeningspoging streeft echter geen versmelting van psychoanalyse en marxisme na: het marxisme als filosofisch systeem vormt de wereldbeschouwelijke basis van de proletarische strijd en is in deze hoedanigheid *boven iedere* psychologie geplaatst.³² De psychoanalyse als een natuurwetenschappelijke psychologie is in tegenstelling tot de individuele psychologie (Adler e.a.) geen filosofie, maar *enkel* gericht op verwerving van kennis over het menselijk driftleven. In tegenstelling tot bijv. Jung en Adler heeft Freud zijn onderzoek nooit onder de druk van een wereldbeschouwing gesteld. De psychoanalyse is 'keine Weltanschauung sondern eine Wissenschaft' (Freud), waaruit kan worden afgeleid dat aan haar praktische toepassing een wereldbeschouwing vooraf

31. De biografische gegevens over Bernfeld ontleenden wij aan Z.E. Kurzweil, *Reflexionen über Siegfried Bernfelds anti-autoritäre Erziehung*, 1971, p. 813-826, en L. von Werder, R. Wolff, *Siegfried Bernfeld, Anmerkungen zum Werk*, Band III, p. 268-285.

32. S. Bernfeld, *Psychoanalyse und Marxismus*, Band II, p. 140.

dient te gaan.³³ Door deze visie van Freud ziet Bernfeld mogelijkheden voor het marxisme om psychoanalytische kennis te incorporeren zonder, zoals bij andere psychologische scholen, beducht te zijn voor een versmelting van de eraan ten grondslag liggende burgerlijke filosofische (levens)principes.

In het ook in onze tijd nog steeds aangehaalde artikel 'Sozialismus und Psychoanalyse'³⁴ stelt Bernfeld dat de psychoanalyse door haar driftmatige duiding van de grondelementen van ons handelen niet monistisch is. Zij maakt daarentegen gebruik van allerlei fundamentele begrippenparen: tegenover de seksuele driften staan de ik-driften, tegenover het narcisme de object-libido, verder nog Eros tegenover de doodsdrijf, lustprincipe versus realiteitsprincipe, het Ich versus het Es, etc. Op grond van het polaire karakter van deze begrippen, welke als psychische entiteiten kunnen worden begrepen, vormt de psychoanalyse geen door monistische of dualistische principes beheerste methode, maar is zij in haar grondstructuur dialectisch. De psychoanalyse is, alhoewel niet dé dialectische psychologie – dat te realiseren is een aan de toekomst voorbehouden taak, aldus Bernfeld – een betekenisvolle en trouwens ook eerste aanzet tot de vorming van een dialectische filosofie.³⁵

Voorts wijst hij op de materialistische aard van haar methode, echter niet in de betekenis van het vulgaire, zogenaamde materialisme van de oudere natuurwetenschap – in dat geval zou de psychoanalyse een mechanistische psychologie zijn – maar zij is materialistisch in een met het marxisme overeenkomende anti-idealistisch-metafysische zin. Het duidelijkst is dit waarneembaar in haar meest centrale begrippen: de seksuele drift en het onbewuste. Materialistisch is het eerste begrip, omdat de psychoanalyse ernaar streeft alle verschijnselen met een hoge geestelijke waarde – zedelijkheid, liefde, religie, kunst, etc. – te herleiden tot lagere fenomenen, vooral tot de seksuele drift. De materialistische tendens in het tweede sleutelbegrip ligt volgens Bernfeld in Freud's ontdekking, dat onze motieven tot handelen veelal een onbewuste 'achtergrond' bezitten. De achterliggende, onbewuste en lagere motieven maken van de hogere en bewuste als het ware gebruik om zich te manifesteren.

Ofschoon de intentie van Bernfeld om marxisme en psychoanalyse te verenigen, alsook zijn duiding van de psychoanalyse als een dialectisch-materialistische wetenschap met die van Reich overeenkomen, keert hij zich fel tegen diens formule, dat de psychoanalyse enkel tot onderzoek van *individueel-psychische* en het marxisme

33. S. Bernfeld, *Ist Psychoanalyse eine Weltanschauung?*, Band II, p. 126-129.

34. Oorspronkelijk gepubliceerd in *Der Kampf*, Sozialdemokratische Monatschrift, 1926, 19, p. 385-389; eveneens in: H.J. Sandkühler, *Psychoanalyse und Marxismus*, p. 46-56, en S. Bernfeld, *Antiautoritäre Erziehung und Psychoanalyse*, Band II, p. 132-140.

35. Interessant is Bernfeld's opmerking, dat Freud zijn psychoanalyse nergens als materialistisch of dialectisch karakteriseert. De grond hiervan ligt volgens hem daarin, dat Freud zelf zijn eigen denkwijze en methode nauwelijks aan reflectie heeft onderworpen. S. Bernfeld, *Sozialismus und Psychoanalyse*, p. 53. Interessant is deze opmerking, omdat hij hiermee als eerste wijst op Freud's misverstaan van zijn eigen methode; eerst Habermas zal in zijn interpretatie van de psychoanalyse dit thema, zij het dan op andere gronden, systematisch uitwerken. *Erkenntnis und Interesse*, vooral de hoofdstukken 10 en 11.

tot *maatschappelijke* kwesties competent is. De psychoanalyse vormt geen individuele psychologie, zoals Reich en ook Sapir beweren. Beiden blijven volgens Bernfeld steken in traditionele schema's zoals dat van het strenge onderscheid tussen de individuele en sociale psychologie. De psychoanalyse past niet in dergelijke schema's. Zij kan weliswaar gedefinieerd worden als 'een wetenschap van het zielsleven van de individuele mens' (Reich), haar uitspraken betreffen echter steeds aanwendingen van algemene inzichten op concrete gevallen.³⁶ Daarin verschilt zij programatisch van andere psychologische scholen, die in het algemeen over veel minder inzichten beschikken 'die sich der Dignität von Gesetzen nähern und dennoch der Fülle des konkreten Geschehens gerecht werden'³⁷, maar enkel werken met '... concrete, naive Menschenkenntnis und abstrakte Begriffe'.³⁸ Daarentegen is de psychoanalyse als individuele psychologie bij Bernfeld van meet af aan tegelijkertijd een sociale psychologie, zij het in beperkte zin. In haar algemene driftwetten, inzonderheid het realiteitsprincipe, bezit zij volgens hem een sleutel tot de verklaring van 'boven-individuele' en individuele aspecten van sociale processen. Instemming met de door Reich en orthodoxe marxisten verlangde inperking tot de individuele mens als onderzoeksobject, zou de kans op verzoening met het marxisme verhogen, maar zou tevens ten koste gaan van de juist bijzondere aard van de psychoanalyse: de onmogelijkheid haar scherp af te grenzen van de sociologie. Pogingen om het psychoanalytisch onderzoek uit te breiden tot maatschappelijke vraagstukken kunnen bij Bernfeld dan ook 'weder a limine abgelehnt, noch gar als "Abweichungen" von der eigentlichen Psychoanalyse hingestellt werden'.³⁹ De psychoanalyse is immers een dialectisch-materialistische sociale wetenschap 'welke zich nadrukkelijk richt op de vraag, welke invloed de sociale omgeving, waarin de mens opgroeit en leeft, heeft op de dwangmatig psychisch gestoorde ontwikkeling'.⁴⁰ Zo kunnen de neurose, verwaarlozing en criminaliteit, zoals die vooral in de arbeidersbeweging voorkomen, slechts zinvol worden benaderd vanuit een psychologisch-maatschappelijk gezichtspunt en de psychoanalyse kan alleen dan de met de kapitalistische maatschappij verbonden fundamentele gebreken en lijdensweg zichtbaar maken, indien zij niet uitsluitend van intra-psychische aard is. Met deze sterke nadruk op het sociale en maatschappelijke aandeel in de psychoseksueel gestoorde ontwikkeling van het individu, koppelt Bernfeld de voornoemde problemen als de neurose, criminaliteit, etc., direct aan het klassenonderscheid, hetgeen – zo merkt Dahmer terecht op – noodzakelijk leidt tot een historisering van de meest algemene categorieën van Freud. In dit opzicht verschilt Bernfeld niet van Reich, die – zoals we zagen – eveneens het bestaan van een aangeboren driftstructuur ontkent: zoals Reich het lust- en realiteitsprincipe bindt aan de specifieke maatschappelijke ont-

36. S. Bernfeld, *Die kommunistische Diskussion um die Psychoanalyse und Reichs 'Widerlegung der Todestriebhypothese'*, p. 267.

37. Idem.

38. A.w., p. 270.

39. A.w., p. 274-275.

40. S. Bernfeld, *Die Psychologie in der Arbeiterbewegung*, Band II, p. 148.

wikkelingsfase, zo plaatst Bernfeld de neurose-etologie binnen de historische maatschappelijke context.

Otto Fenichel

Fenichel (1897-1946), 'einer der ernstesten und wichtigsten Schüler Freuds'⁴¹, behoort evenals Reich, bij wie hij marxistische sociologie studeerde, tot de 'marxistische oppositie' in de Internationale Psychoanalytische Vereniging te Wenen. Tevens maakt hij van 1924 tot 1933 deel uit van het Berlijns Psychoanalytisch Instituut. Na zijn vlucht voor de nazi's in 1933 oefent hij tot zijn dood een psychoanalytische privépraktijk uit; eerst in Oslo en Praag en vanaf 1938 in Californië, waar hij zijn bekendste werk 'The Psychoanalytic Theory of the Neurosis' (1946) publiceert.

Gedurende meerdere jaren is de samenwerking tussen Fenichel en Reich goed geweest. Zo dankt Reich in belangrijke mate de algemene erkenning van zijn tussen 1925 en 1935 geschreven werken aan Fenichel. Reich's verwijdering uit de Psychoanalytische Vereniging en zijn sindsdien toenemende dogmatische houding inzake zijn seksuele economie betekende tevens de breuk van de vriendschap met de voorzichtig opererende Fenichel. Later beschuldigt Reich Fenichel zelfs van medewerking aan verspreiding van het gerucht dat hij, Reich, ten prooi zou zijn gevallen aan aanvallen van schizofrenie.⁴²

Met Reich en Bernfeld verdedigt Fenichel het dialectisch-materialistisch karakter der psychoanalyse. Ofschoon het wantrouwen van vele materialisten jegens de psychoanalyse begrijpelijk is, met het oog op de overheersend idealistisch-filosofische gerichtheid van veel psychologische scholen, waarin van al het concrete, historische en maatschappelijke wordt geabstraheerd, acht Fenichel deze achterdocht in feite ongegrond.⁴³ Vaak steunt dit wantrouwen nl. op een onjuiste opvatting van het materialisme, als zou dit enkel het lichamelijke en niet het psychische omvatten. Fenichel stelt nadrukkelijk dat een materialistische psychologie haar werkelijkheid vindt in de zowel door uiterlijke als innerlijke waarnemingen aangedragen data. Ze tracht daarvan de immanente wetmatigheden en ontwikkelingen bloot te leggen. Een materialistische psychologie erkent 'die Existenz des Psychischen als eines eigenen Bereiches der Natur und bemüht sich, die speziellen Formen, in denen dieses Psychische auftritt, aus der materiellen Wirklichkeit, in der der Träger dieses Psychischen steht (aus seinem Körper sowohl als aus seiner konkreten Umwelt, die durch Erlebnisse einwirkt) zu erklären'.⁴⁴

Daar het psychische evengoed als het lichamelijke werkelijkheid is, dient ook dit werkelijkheidsdeel, gelijk de overige natuur, wetenschappelijk te worden onder-

41. D. Wyss, *Die tiefenpsychologischen Schulen von den Anfängen bis zur Gegenwart*, p. 119.

42. *Wilhelm Reich über Sigmund Freud*, p. 5.

43. O. Fenichel, *Ueber die Psychoanalyse als Keim einer zukünftigen dialektisch-materialistischen Psychologie*, p. 229-230.

44. A.w., p. 231.

zoekt. Daartoe dient de materialistische psychologie haar substraat te vinden in de biologie, dient zij zich niet tot de descriptie te beperken, maar als een waardevrije (natuur)wetenschap gericht te zijn op wetmatigheden, aldus Fenichel. Eerst een dergelijke psychologie kan volgens hem laten zien dat het bij psychische fenomenen gaat om inwerkingen van uitwendige op inwendige krachten. De innerlijke worden uiteindelijk door biologische driften, de uiterlijke, op het organisme inwerkende krachten, door werkelijke materiele bijgevolg concreet maatschappelijke bepaaldheden gevormd.

Fenichel blijft niet stilstaan bij de bepaling van de aard van de dialectisch-materialistische psychologie, ook stelt hij de vraag naar haar – en dus ook naar dat van de psychoanalyse als ‘Keim einer dialektisch-materialistischen Psychologie’⁴⁵ – praktisch nut. Marx heeft steeds gewezen op het belang van de produktieverhoudingen die de ‘Ideen im Menschenkopf’ scheppen en dat deze ideeën op hun beurt via menselijke handelingen een terugwerking hebben op de economische basis. Daarmee is volgens Fenichel niet alles gezegd over het ontstaan en de betekenis van de ideologie. Juist als Reich onderstreept hij dat Marx, door het ontbreken van een dialectisch-materialistische psychologie, niet toekwam aan een detail-analyse van de wijze waarop deze processen zich voltrekken. De mens is inderdaad produkt van de materiele verhoudingen waarin hij leeft en zich ontwikkelt, maar hij is dat in tweerlei opzicht. ‘Nicht nur direkt wirken die ökonomischen Verhältnisse auf das Individuum ein, sondern auch indirekt auf dem Umwege über die Änderung seiner psychischen Struktur’.⁴⁶ Hiermee wordt volgens hem de belangrijkste opdracht van de dialectisch-materialistische psychologie zichtbaar: niet alleen de ontmaskering van de ideologie van de heersende klassen wat betreft haar objectieve functie is haar taak, ook dient zij duidelijk te maken, dat de ontmaskering op dit niveau door de ideologisch bepaalde ‘Trübung der Verstandesfunktion’ weinig uithaalt. De dialectisch-materialistische psychologie dient zich derhalve ‘... mit Berücksichtigung der materiellen ökonomischen Grundlagen’ te richten op ‘ihres dialektischen Widerspiels im Menschenkopf’.⁴⁷

Ofschoon Fenichel Reich's standpunt deelt, dat de psychoanalyse bij meerdere wetenschappers haar competentiegrenzen overschrijdt en wordt toegepast op kwesties die psychoanalytisch niet oplosbaar zijn, lopen hun wegen inzake de taxatie van het belang van de psychoanalyse voor het klassenbewustzijn uiteen. Volgens Fenichel vormt het klassenbewustzijn een uitgelezen psychologisch fenomeen. Meer dan Reich acht hij Freud's wetenschap in staat begrijpelijk te maken ‘warum so viel Proletariern und noch mehr Kleinburgern die Erkenntnis ihrer realen Klassenzugehörigkeit so schwer gelingen will’.⁴⁸ Met deze visie richt Fenichel de psychoanalytische psychologie op een voor het marxisme centraal thema. Ook al treedt bij

45. A.w., p. 238 en p. 248.

46. A.w., p. 236.

47. A.W., p. 237.

48. O. Fenichel, *Rezension Wilhelm Reich Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse*, p. 32

Fenichel Freud's leer hier als hulpwetenschap van het marxisme op, van een inhoudelijke integratie of werkelijke verzoening is bij lange geen sprake: psychoanalyse en marxisme worden ook door hem slechts op grond van hun (natuur)wetenschappelijk-dialectische structuur ‘op formele wijze met elkaar verbonden’ (Dahmer).

Evaluatie en doorwerking in de Frankfurter Schule

De combinatiepogingen van Reich, Bernfeld en Fenichel ontmoeten elkaar in een gemeenschappelijke interpretatie van de psychoanalyse als een dialectisch-materialistische wetenschap. Wat daarbij opvalt is hun geringe aandacht voor Marx' kritiek van de politieke economie. Hun belangstelling geldt niet zozeer de economische factor als wel de ‘algemene materialistische geschiedopvatting’ (Dahmer), echter met uitsluiting van het mechanisch en vulgair materialisme. Niet te verwonderen is dan ook dat de psychoanalyse bij hen niet in de bovenbouw wordt geplaatst, maar een t.o.v. de onderbouw relatief onafhankelijke positie verwerft.

In het oog springend is voorts hun ‘szientistisches Selbstmissverständnis’ (Habermas) en – wat daarmee nauw samenhangt – ontkenning van het wereldbeschouwelijk karakter van de psychoanalyse.⁴⁹ Vooral Reich en Fenichel, Bernfeld in mindere mate, hebben niets nagelaten om de psychoanalyse als een positivistisch-natuurwetenschappelijke wetenschap te duiden, hetgeen tot gevolg had dat ‘de ideologiekritische potentie van Freud's theorie niet werd geactualiseerd en een mogelijke terugwerking op het officiële marxisme werd uitgesloten’.⁵⁰ Vooral door deze naturalistische interpretatie van de psychoanalyse, alsook door hun geringe sociologische kennis – zo studeerde bijv. Fenichel marxistische sociologie bij Reich die echter zelf allerminst competent was op dit terrein – zijn de eerste links-freudianen er niet in geslaagd de nagestreefde verbinding tussen Freud's psychologie en Marx' maatschappijleer werkelijk te funderen. Hun verzoeningspoging is, zoals Dahmer opmerkt, niet veel verder gekomen dan ‘een uiterlijke combinatie van twee zelfstandige, heterogene disciplines – een abstract-sociologische en een evenzeer abstract biologische – waartussen zij, zonder zich daarvan bewust te zijn, heen en weer werden geslingerd.’⁵¹ Wat tot hun falen onmiskenbaar heeft bijgedragen is het feit

49. Evenals Freud interpreteren de marxistische psychoanalytici de psychoanalyse als een waardevrije natuurwetenschap. Met hun poging de psychoanalyse volkomen vrij te maken van iedere vorm van wereldbeschouwelijke druk, keren zij zich in zeker opzicht tegen Freud zelf, daar deze, ondanks zijn positivistische duiding van zijn wetenschap, toch enige ruimte voor de psychoanalyse had vrijgelaten ‘das Wort für die wissenschaftliche Weltanschauung zu führen, weil man ihr nicht den Vorwurf machen kann, dass sie das Seelische im Weltbild vernachlässigt habe. Ihr Beitrag zur Wissenschaft besteht gerade in der Ausdehnung der Forschung auf das seelische Gebiet. Ohne eine solche Psychologie wäre allerdings die Wissenschaft sehr unvollständig’. S. Freud, *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, p. 171.

50. H. Dahmer, *Libido und Gesellschaft*, p. 309.

51. A.w., p. 310.

dat hun visie op (de bemiddeling tussen) Freud en Marx een caleidoscoop van uiteenlopende fragmenten vormt en zij bovendien meer aandacht gaven aan de onderlinge wetenschappelijke en politieke meningsverschillen⁵² dan aan de polemiek met de werkelijke tegenstanders: de orthodoxie der sovjet-marxisten en de al even orthodoxe psychoanalytici van de Weense Vereniging.

Het destijds opkomend fascisme maakte tenslotte een definitief einde aan de toch al van binnenuit afgezwakte onderneming beide wetenschappen te verbinden c.q. te verzoenen.

Meer dan vijftig jaren heeft het er naar uitgezien dat de verzoeningspogingen van de marxistische psychoanalytici in het vergeetboek waren geraakt. Zelfs de kritische theoretici van de 'Frankfurter Schule', die 'in hun verlangen het traditionele marxistische keurslijf achter zich te laten' (Jay) blij hebben gegeven van een grote belangstelling voor de psychoanalyse, hebben voor Bernfeld en Fenichel géén, voor Reich geen bijzondere interesse getoond. De geringe aandacht voor Reich blijkt het duidelijkst bij Marcuse, die in zijn 'Eros and Civilisation' (1955) weliswaar Reich's vroege geschriften waardeert als de 'meest serieuze poging om de in Freud's werk aanwezige kritische maatschappelijke theorie tot ontwikkeling te brengen'⁵³, maar dan verder Reich in zijn hele werk, waarin eveneens een opheffing van (seksuele) onderdrukking wordt nagestreefd, niet meer noemt. Als de belangrijkste grond hiervan voert Marcuse de geringe gedifferentieerdheid aan van Reich's begrip van de seksuele repressie en zijn daaruit resulterende verwaarlozing van 'de historische dynamiek van de seksuele driften en van hun fusie met destructieve neigingen'. Het hele vooruitgangsgeloof en de menselijke weg naar vrijheid wordt bij Reich gereduceerd tot een bevrijding van de seksualiteit. Van dit 'simplistisch primitivisme' distantieert Marcuse zich, waarmee hij het reeds twintig jaar eerder ingenomen standpunt van Horkheimer overneemt.

Ook deze keert zich tegen het samenvallen van het seksuele lustproces en het levensproces. In veel opzichten deelt Horkheimer Reich's psychologische duiding van het burgerlijk karakter, zoals dat uitgewerkt is in Reich's 'Massenpsychologie und Faschismus' (1933). Horkheimer leidt echter in tegenstelling tot Reich het burgerlijk karakter niet uitsluitend van de seksuele onderdrukking af en kent derhalve ook minder utopische betekenis toe aan een eventuele onbelemmerde genitale seksualiteit.⁵⁴ Ofschoon Horkheimer met Reich de zienswijze deelt dat in een kritiek op het burgerlijk karakter de opheffing van de economische onderdrukking hand in hand dient te gaan met een opheffing van de psychische repressie, dient zich volgens hem deze laatste repressievorm niet in genitaal opzicht, maar via een bezetting van de menselijke activiteit door een totaal aan libidineuze energie te

52. Een illustre voorbeeld van hun onderlinge verdeeldheid is Bernfeld's karakterisering van Reich als 'ein Philosoph' en 'anarchistischer Sexualethiker'. S. Bernfeld, *Die kommunistische Diskussion um die Psychoanalyse und Reichs 'Widerlegung der Todestriebhypothese'*, p. 285.

53. H. Marcuse, *Eros en Cultuur*, p. 163.

54. M. Horkheimer, *Egoïsme und Freiheitsbewegung*, p. 73, en vooral voetnoot 144.

voltrekken. Bovendien houdt Horkheimer toch meer vast aan de economische situatie als de verklaringgrond van het burgerlijk karakter, daar zij immers tot 'in de fijnste vertakkingen van het menselijke zielsleven doordringt en deze ook aantast': 'nicht bloss der Inhalt, sondern auch die Stärke der Ausschläge des psychischen Apparats sind ökonomisch bedingt'.⁵⁵

Eigenlijk is Fromm, die vanaf 1929 aan de discussie over de relatie tussen psychoanalyse en marxisme deelneemt, de enige 'vertegenwoordiger' der 'Frankfurter Schule' die zich op serieuze wijze met Reich heeft beziggehouden.⁵⁶ Evenals Reich erkent ook Fromm, dat opheffing van de seksuele repressie een belangrijke stap op de weg naar de menselijke bevrijding is en dat de psychoanalyse met haar mogelijkheid tot doorgronding van het proces van ideologievorming, de passende psychologie voor het historisch materialisme vormt.⁵⁷ Zo stelt hij met betrekking tot de comptabiliteit van beide wetenschappen, dat hun theoretische concepten elkaar in zoverre raken als ze van reële behoeften uitgaan en een materialistisch karakter dragen. De kloof tussen materialisme en psychoanalyse - hier vormt het maatschappelijk zijn, daar het onbewuste (de driften) de basale bewustzijnsbepalende factor - denkt Fromm te kunnen overbruggen door de klassieke methode van de psychoanalytische individuele psychologie consequent op sociaal-psychoanalytische factoren toe te passen, d.w.z. meer aandacht te geven aan de uiterlijke inwerkingen welke het driftapparaat (in vérgaande mate) kunnen modifieren.⁵⁸ Met deze sociologisering van de psychoanalyse (waartegen later vooral Adorno en Marcuse zich zullen verzetten) verwijderd Fromm zich van Reich, vooral omdat hij hiermee een geringere nadruk legt op het belang van de genitale seksualiteit, en nadert hij de visie van Bernfeld, die, zoals we zagen, eveneens het toepassingsgebied van de psychoanalyse niet wenst te beperken tot het individuele bewustzijn. Deze 'afschaffing van de libido-theorie en vervanging van seksualiteit door de maatschappij' - zo vat Reich Fromm's visie samen - is volgens Reich echter 'reine Verdrängung, reine Furcht, mit dem grossten Problem in Berührung zu kommen, mit dem die Menschheit zu tun hat, der sexuellen Neurose des Menschen'.⁵⁹

Ofschoon de relatie Fromm - Reich complexer is dan hier geschilderd - buiten beschouwing is gebleven de verhouding tussen hun karakertypologie, matriarchale

55. M. Horkheimer, *Geschichte und Psychologie* p. 26.

56. Fromm's eerste publikaties betreffende ons thema dateren uit 1929 en 1931, t.w.: Psychoanalyse und Soziologie, *Zeitschrift für Psychoanalytische Pädagogik* (Wien), 1929, 3, p. 268-270; Politik und Psychoanalyse, *Die psychoanalytische Bewegung*, 1931, 3, p. 440-447. Ofschoon er voldoende grond is om Fromm tot de eerste links-freudianen te rekenen, hebben wij om hier niet nader te noemen redenen gemeend zijn inzichten beter te kunnen behandelen binnen de context van een t.z.t. te publiceren artikel over de Marx-Freud verhouding binnen de 'Frankfurter Schule'.

57. E. Fromm, *Ueber Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie*, p. 30f.

58. A.w., p. 22f.

59. *Wilhelm Reich über Sigmund Freud*, p. 15; cf. p. 17. 'Es (de libido-theorie; R.G.) wird mehr und mehr Soziologie. Das wäre nicht sehr schlimm ... wenn es nicht reine Flucht wäre'.

theorie, visie op het fascisme, etc. - gaat Fromm van meet af aan een eigen weg, welke overigens een toenemende distantie t.o.v. Reich's denkontwikkeling inhoudt. Samenvattend kan men constateren, dat in de Freudreceptie der 'Frankfurter Schule' de verzoeningspogingen van de eerste links-freudianen nagenoeg geen rol hebben gespeeld, waarbij als belangrijkste grond de naturalistische misduiding van de psychoanalyse (Reich, Fenichel), de te geringe verdiscontering van de politiek-economische grondstructuur van het marxisme (Reich, Bernfeld en Fenichel) en de overwaarding van het belang van de (genitale) seksualiteit (Reich) gelden.

Literatuur

- Th. W. Adorno, Zum Verhältnis von Soziologie und Psychologie, *Sociologica-Aufsätze, Max Horkheimer zum sechzigsten Geburtstag gewidmet*, Bnd I, p. 11-45 Frankfurt am Main, 1955
- H. W. Adorno und M. Horkheimer, *Dialektik der Aufklärung, Philosophische Fragmente*, Amsterdam, 1947.
- S. Andersson, *Freud, Reich en de verdrongen sexualiteit*, Rotterdam, 1977.
- S. Bernfeld, *Sozialismus und Marxismus* (1926), *Psychoanalyse und Marxismus*, p. 46-56
- S. Bernfeld, Ist Psychoanalyse eine Weltanschauung? (1927), S. Bernfeld (1974), Bnd. II, p. 123-132
- S. Bernfeld, Zur Frage Psychoanalyse und Marxismus (1928), S. Bernfeld (1974), Bnd. II, p. 140-143
- S. Bernfeld, Die Psychologie in der Arbeiterbewegung (1930), S. Bernfeld (1974), Bnd. II, p. 142-153
- S. Bernfeld, Die kommunistische Diskussion um die Psychoanalyse und Reichs 'Widerlegung der Todestriebhypothese' (1932), *Psychoanalyse und Marxismus*, p. 247-287
- S. Bernfeld, *Antiautoritäre Erziehung und Psychoanalyse*. Bnd. I-II-III Hrsg. L. von Werder, R. Wolff Frankfurt am Main, 1974.
- W. Burian, *Psychoanalyse und Marxismus. Eine intellektuelle Biographie Wilhelm Reichs*, Frankfurt am Main, 1972.
- H. Dahmer, Wilhelm Reich Seine Stellung zu Freud und Marx, H.P. Gente (1972), Bnd. II, p. 80-116.
- H. Dahmer, *Libido und Gesellschaft Studien über Freud und die Freudsche Linke*, Frankfurt am Main, 1973.
- W. van Dooren, Wilhelm Reichs visie op mens en maatschappij, *Wijssgerig Perspectief*, 1977/78, 1/8 (2), p. 30-34
- O. Fenichel, Ueber die Psychoanalyse als Kern einer zukünftigen dialektisch-materialistischen Psychologie (1934), H.P. Gente (1972), Bnd I, p. 229-251.
- O. Fenichel, Rezension Wilhelm Reichs Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse (1931), H.P. Gente (1972), Bnd I, p. 31-37
- S. Freud, Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse, Ueber eine Weltanschauung, *Gesammelte Werke*, Bnd XV, p. 170-197 Londen, 1940.
- I. Fromm, Ueber Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie, E. Fromm, *Analytische Sozialpsychologie und Gesellschaftstheorie*, Frankfurt am Main, 1970, p. 9-41.
- H.P. Gente (Hrsg.), *Marxismus, Psychoanalyse, Sexpol.*, Bnd I-II, Frankfurt am Main, 1972.
- J. Habermas, *Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt am Main, 1971⁴.
- M. Horkheimer, Geschichte und Psychologie, M. Horkheimer, *Kritische Theorie. Eine Dokumentation*, Bnd I, p. 9-31 Frankfurt am Main, 1968.

- M. Horkheimer, Egoismus und Freiheitsbewegung, M. Horkheimer, *Kritische Theorie. Eine Dokumentation*, Bnd. II, p. 1-82. Frankfurt am Main, 1968.
- W. Jurinetz, Psychoanalyse und Marxismus (1925), *Psychoanalyse und Marxismus*, p. 66-137.
- Z.E. Kurzweil, Reflexionen über Siegfried Bernfelds antiautoritäre Erziehung, *Pädagogische Rundschau*, 1971, 25 (11), p. 813-26.
- H. Marcuse, *Eros en Cultuur*, Utrecht, 1968.
- Psychoanalyse und Marxismus. Dokumentation einer Kontroverse*, met teksten van Bernfeld. Reich, Jurinetz, Sapir en Stoljarov; Einleitung von Hans Jörg Sandkühler, Frankfurt am Main, 1971.
- W. Reich, *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse* (1929), Graz, 1975.
- W. Reich, Zur Anwendung der Psychoanalyse in der Geschichtsforschung, W. Reich, *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse*, p. 36-48. Graz, 1975.
- W. Reich, Was ist Klassenbewusstsein? Ein Beitrag zur Diskussion über die Neuformulierung der Arbeiterbewegung (1934). Graz, 1976.
- W. Reich, Ueberblick über das Forschungsgebiet der Sexualökonomie, *Zeitschrift für politische Psychologie und Sexualökonomie*, 1935, Bnd. II, 1, p. 5-14.
- W. Reich, *Die sexuelle Revolution. Zur charakterlichen Selbststeuerung des Menschen*. Frankfurt am Main, 1966. Oorspronkelijk in gewijzigde vorm gepubliceerd als *Die Sexualität im Kulturkampf* (1936).
- Wilhelm Reich über Sigmund Freud. Reich-interview door K.R. Fissler in oktober 1952. Berlin, 1969.
- W. Reich, Der dialektische Materialismus in der Lebensforschung, *Zeitschrift für politische Psychologie und Sexualökonomie*, 1937, Bnd. IV (3), p. 137-48.
- Il.J. Sandkühler, Psychoanalyse und Marxismus. Dokumentation einer Kontroverse, *Psychoanalyse und Marxismus*, p. 7-46.
- I. Sapir, Freudismus, Soziologie, Psychologie. Zu dem Aufsatz von Wilhelm Reich 'Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse' (1929/30), *Psychoanalyse und Marxismus*, p. 189-247.
- M. Schneider, *Neurose und Klassenkampf. Materialistische Kritik und Versuch einer emanzipativen Neubegründung der Psychoanalyse*, Reinbek, 1973.
- Sexpol-Bewegung, Der Ausschluss Wilhelm Reichs aus der Internationalen Psychoanalytischen Vereinigung, *Zeitschrift für politische Psychologie und Sexualökonomie*, 1935, Bnd. II (1), p. 54-70.
- A. Stoljarov, Der Freudismus und die 'Freudo-Marxisten' (1930), *Psychoanalyse und Marxismus*, p. 287-311.
- L. von Werder, R. Wolff, Siegfried Bernfeld (1892-1953). Anmerkungen zum Werk, S. Bernfeld (1974), Bnd. III, p. 268-85.
- D. Wyss, *Die tiefenpsychologischen Schulen von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Göttingen, 1966².

